

3

‘Werk overwint alles’.

Ambt en onderzoek

Toen burgemeester Coenraed van Beuningen in 1685 van Witsens navorsingen in Tartarije vernam, vroeg hij zijn vriend Isaac Vossius hem meteen een lijst van de beste kaartenmakers te geven om zich over Azië voor de scheepvaart en koophandel zo goed mogelijk te kunnen informeren.¹ Het wijzekoopmansgezegde ‘Kennis is macht’ werd door de meeste Amsterdamse regenten zeer serieus genomen. Rijk geworden in de handel en met hun aandelen in handelscompagnieën moesten zij bij de tijd en goed geïnformeerd zijn, de reden waarom zij er ook thuis nog een eigen archief en bibliotheek op na hielden. Witsens keus om zich in zijn vrije tijd speciaal met onderwerpen als het vervoer te water en de routes over zee en ter land bezig te houden, werd dus vooral door zijn patricische achtergrond ingegeven.

Voor Witsen leverde zijn positie van regent in combinatie met zijn wetenschappelijke activiteiten belangrijke voordelen op. Om ergens onderzoek naar te kunnen laten doen kon hij gebruikmaken van zijn krediet als burgemeester en voc-bewindhebber, terwijl zijn kaart van Tartarije bij buitenlandse hoogwaardigheidsbekleders deuren deed openen die anders misschien gesloten bleven. Want ook al klaagde Witsen voortdurend dat hij vanwege zijn stedelijke beslommeringen geen tijd had om zich aan ‘de studie’ te wijden, tegelijk is duidelijk dat hij veel van zijn onderzoek alleen kon uitvoeren door gebruik van zijn relaties te maken. Het lijkt geen twijfel dat Witsen, wanneer hij niet met het gezag van burgemeester van Amsterdam was bekleed, als geograaf nooit in contact met al die hoge Russische edelen had kunnen staan, om te beginnen met de tsaar van Rusland zelf. Hetzelfde geldt voor zijn navorsingen in Azië, Australië, Afrika en elders op de wereld. Alleen iemand met invloed en kapitaal op het niveau van Nicolaes Witsen was in staat om zo veel uiteenlopende mensen voor zijn liefhebberij in te schakelen.

Witsens onderzoek en zijn reputatie als geograaf en zeevaartkundige zijn daarom niet los te zien van zijn hoge positie als regent. Zijn verblijf in Engeland en zijn plaats als bewindhebber van de voc zijn hiervoor illustratief. In Engeland kon hij als extra-ordinaris ambassadeur met zijn kaart tegelijk goede sier maken bij de Londense hofkringen en onder de fellows van het natuurfilosofische genootschap Royal Society. Een genootschap waaraan bovendien een gezaghebbend tijdschrift was verbonden, *Philosophical Transactions*,

dat hem de mogelijkheid bood zijn natuurhistorische navorsingen naar buiten te brengen. Daarnaast stelde de gecombineerde functie van burgemeester en voc-bewindhebber hem in staat ten volle van het patronagesysteem te profiteren. Wanneer Witsen dan ook iemand met een ambt in de Oost vooruithielp, sprak het vanzelf dat hij van de begunstigde een dienst terug verwachtte, bijvoorbeeld door te vragen ergens 'veldwerk' voor hem te doen.

In het jaar 1696 kreeg Witsen twee topposities toebedeeld. Hij werd tegelijk *zittend* burgemeester van Amsterdam en president van de voc-vergadering van Heren Zeventien. Deze machtsaccumulatie stelde hem onder meer in staat in het belang van handel en wetenschap uiteenlopende soorten onderzoek te laten doen. Een opvallende actie onder zijn beleid was het organiseren van een ontdekkingsstocht naar de noordwestkust van Australië. Tot de speciale eisen hoorde dat er ook een paar 'Zuidlanders' mee terug werden genomen. Dit is toen niet gelukt – de aboriginals liepen te hard – maar tien jaar later arriveerden er voor Witsen wel een paar Papoea's in Amsterdam. Witsens verzoek om Zuidlanders was ingegeven door het geloof in de bijbel. Daaraan ten grondslag lag ook zijn aanhoudende geijver om predikanten over te halen naar de Oost te gaan.

Fellow of the Royal Society 1689

Toen Witsen als gezant naar Londen vertrok, had hij onder zijn bagage ook een stapel kaarten van Noordoost-Tartarije zitten. In Londen was ook Constantijn Huygens de Jonge. Als secretaris van Willem III maakte hij de eerste acht jaar van de Glorious Revolution mee. Over de voorvallen in zijn leven had Huygens een dagboek bijgehouden, waarin hij Witsen en zijn kaart herhaaldelijk noemt. Ook Huygens was een liefhebber van kaarten en vermaakte zich – net als zijn beroemde broer Christiaan – in zijn vrije tijd met de kunst van het lenzen slijpen voor sterrekijkers. Huygens had Witsen al ontmoet tijdens de veldtochten van 1676 en 1677 in de Zuidelijke Nederlanden tegen de Fransen. In Londen ontmoetten ze elkaar opnieuw. Op 25 mei 1689 noteert hij dat hij op de middagvisite bij Witsen zijn kaart had gezien.² Witsen zei dat hij er twintig jaar aan had gewerkt. 'Was noch niet heel gedaen [af],' was Huygens' enige commentaar daarop. Twee maanden later, in de ochtend van 19 juli, schreef hij dat hij Witsen in gezelschap van de geleerde Thomas Stanley een bezoek had gebracht, want ook deze wenste graag de landkaart te zien. 'Dr. Stanley' was lid van de Royal Society en liefhebberde eveneens in kaarten. In de namiddag van 4 oktober toog hij opnieuw naar Witsen, ditmaal om voor Stanley en hemzelf een exemplaar van de kaart te vragen. Kennelijk maakte hij met het in elkaar zetten ervan weinig haast, want pas een maand later schreef Huygens: 'Was langh besigh met de caert van Witsen van Tartarijen [aan elkaar] te placken.' En dat was tegelijk alles wat hij over de kaart in zijn dagboek op te merken had.

In Londen kwam Witsen ook ‘de ridder’ Jean Chardin tegen, een Franse edelman die om zijn geloof naar Engeland was uitgeweken. Ook hij was fellow van de Royal Society. Witsen citeert in het ‘Verhaal van het gene mij voorgekomen is omtrent den togt naar Engeland’ Chardin uitvoerig over de naar diens mening rampzalige beslissing van prins Willem om zich te laten kronen in plaats van als regent te willen regeren.³ De ontmoeting met Chardin moet een welkom contact voor Witsen zijn geweest, omdat deze enkele jaren daarvoor een lange landreis had gemaakt naar Azië die hij in 1686 te boek had gesteld. In 1687 was hiervan de Nederlandse vertaling verschenen als *Dagverhaal der reis van den ridder Chardyn na Persien en Oost-Indien*. Later zouden de illustraties in Chardins boek van de ruïnes van Persepolis bij Witsens vriend, de Deventer oudheidkundige Gijsbert Cuper, nog voor veel ophef zorgen toen deze in oktober 1712 ontdekte dat Chardins tekeningen aanmerkelijk verschilden van het toen zojuist verschenen, rijk van plaatwerk voorziene boek van Cornelis de Bruyn. Daardoor was deze protegé van Witsen genoodzaakt geweest een verwerschrift uit te geven over de echtheid van zijn prenten.⁴

De Royal Society had als doelstelling het beoefenen van de natuurfilosofie. Witsen en Huygens waren er geregeld te gast. Tot de Nederlandse leden van dit geleerdengenootschap hoorden toen ook de genoemde wiskundige Christiaan Huygens (1663), de microscopist Antoni van Leeuwenhoek (1679), Coenraed van Beuningen (1682), die begin jaren tachtig nog in Engeland als diplomaat verbleef, en, naar men aanneemt, ook Witsens bejaarde vriend Isaac Vossius – allemaal personen met wie Witsen persoonlijke betrekkingen had.⁵ Sinds de officiële oprichting in 1663 vergaderde het genootschap eenmaal per week. Belangstellenden waren welkom, als ze de contributie maar betaalden. Niettemin leidde de Royal Society in die jaren een kwakkelend bestaan. Maar Witsen verveelde zich in Londen – voor hem iets ongekennds – en met de geleerden kon hij tenminste nog in Latijn van gedachten wisselen aangezien hij het Engels niet machtig was. Daarnaast was het goed zijn contacten met *virtuosi* uit te breiden, een etiket waarvan men daar in die jaren zowel mannen van geleerdheid als dilettante verzamelaars voorzag.

Witsen ontving het lidmaatschap van het genootschap pas toen hij alweer thuis was in de Republiek. Dit had te maken met de inschrijvingsdag die op het jaarfeest van de Royal Society plaatsvond, de kerkelijke Saint Andrews Day van 30 november. Zowel het geleerdengenootschap als Witsen profiteerde van zijn lidmaatschap. Zo kon Witsen het genootschap aan moeilijk bereikbare natuurhistorische informatie helpen, terwijl hij met het tijdschrift *Philosophical Transactions* een extra podium ter bekendmaking van zijn geografisch onderzoek kreeg.⁶

Als bijdragen van Witsen verschenen in de *Philosophical Transactions* de begeleidende brief bij zijn kaart van Noordoost-Tartarije in 1691, een aantal brieven aan Martin Lister uit 1694 met daarin beschrijvingen van schelpen en twee tekeningen van de ruïnes van het in Perzië gelegen paleis Persepolis plus de resultaten van de expeditie naar Australië in 1698. Daarnaast stuurde hij

het tijdschrift verschillende afschriften van brieven met de 'ware beschrijving' van een zware vulkaanuitbarsting in 1695 op Banda toe (in 1697). Witsens eerste bijdrage aan dit tijdschrift dateerde echter al van lang voor zijn Londense verblijf. In maart 1674 werd het geplaatst als 'A true description of Nova Zembla' tegelijk met een kaartje dat de vorm en positie van dit gebied weergaf. De auteur is ongenoemd gelaten en heette hier 'an Experienced person residing at Amsterdam'. Vijftien jaar later kwam Witsen er in Londen achter welke vreselijke gevolgen deze brief toen voor een ontdekkingsreis van de Engelsen naar Nova Zembla had gehad, waarover zo dadelijk meer.

Na zijn Londense verblijf bleef Witsen bovendien nog een aantal jaren corresponderen met afzonderlijke leden van het genootschap. Bekend door publicatie zijn de brieven aan de conchyloloog oftewel schelpenspecialist Martin Lister. Echter niet al Witsens brieven vonden hun weg naar de *Philosophical Transactions*, zoals blijkt uit nog één bewaarde brief aan Ralph Thoresby (uit 1690). Van de correspondentie met de oriëntalist Edward Bernard is eveneens slechts één brief (in kopie) bewaard gebleven, en Witsens opmerkingen betreffende zijn ongenoegen over het achterhouden van het aan hem uitgeleende *Dictionarium Copticum* na diens dood.⁷ In één geval kon niet tot publicatie worden overgegaan omdat een lid zijn bijdrage achterover had gedrukt. Het betrof een verslag met een tekening van de Surinaamse moeraspad *Pipa pipa*. De secretaris Hans Sloane (1693-1709) roerde dit in 1696 tijdens een voordracht aan:

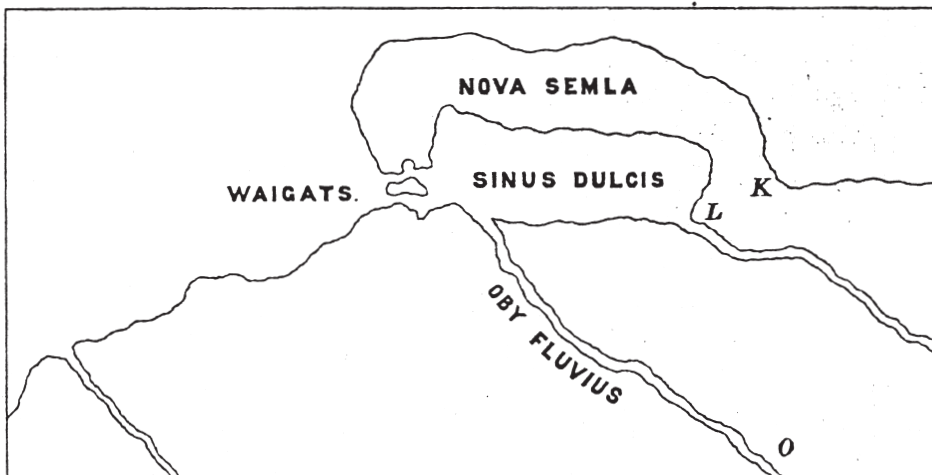
Mr. Witsen Burgermaster of Amsterdam about 14 years since wrote a letter to the Royal Society wherein he gave an account of a very strange toad that had very lately then been brought into Holland. The matter of singularity in it was that it bred its young ones on its back. He unclosed in that letter a draught of it drawn upon a quarter of a sheet of paper. This was then new to Every body & it was thought a matter of such curiosity by some that the letter & draught were both imbezzled some way or other & never since heard of. The Society have endeavoured since to repair their losse but to no purpose.⁸

Later zou de pipa, op sterkwater gezet, tot de musts in de rariteitenkabinetten gaan horen.

Afgezien van deze bijdragen was Witsen begin 1700 op zijn deskundigheid aangesproken om zijn oordeel over de variatie van de kompasnaald in de kaart van Edmond Halley te geven. Witsen beantwoordde het verzoek pas op 8 september 1702. Het enige wat hij erover te zeggen had was dat de kaart veel lof en aanbeveling verdiende. Dat er tussen dit verzoek en zijn reactie zo veel tijd was verstreken, kwam doordat hij had gehoopt nog iets interessants aan hen toe te kunnen sturen, 'but although no such thing is come to mij hands I could dilaj writing no longer'. Daarom schonk hij de Society de tekening van een insect dat hem was toegezonden uit Ceylon; het werd 'vliegend blad' genoemd vanwege de gelijkenis van zijn vleugels met een boomblad. Verder kon hij alleen

nog meedelen dat hij dat jaar uit Sumatra ook twee stukken versteend hout ontvangen had.⁹

Wat hield nu Witsens eerst gepubliceerde bijdrage uit 1674 over Nova Zembla in om zulke dramatische gevolgen te kunnen hebben gehad? Volgens Witsens verklaring had hij in 1671 aan de in Engeland levende geleerde Isaac Vossius, een oude vriend van hem, een brief in het Latijn geschreven dat begeleid werd door een kaartje over de vorm en ligging van Nova Zembla. Vossius had zijn tekst in het Engels vertaald en die aan de *Philosophical Transactions* doorgestuurd. In deze vertaling wordt gezegd dat de auteur het kaartje uit Moskou ontvangen had en dat daarop is te zien dat Nova Zembla geen eiland is, zoals men tot dan steeds had aangenomen. Het water aan de zuidkant was zoet en was in feite een baai. Hierop mondde de rivier Oby uit die haar bron in China had. Zowel Samojuden als Tartaren waren het erover eens, zo leest men in de brief, dat na de ronding van Nova Zembla 'Navigators may well pass as far as Japan' – in deze opmerking zat dus de crux.¹⁰ In de brief staat verder dat de auteur al deze informatie aan de Moskovische iconenschilder 'Panelapoetski' te danken had (een aaneenvoeging van het woord 'pan' – titel van een Pools landsedelman – en zijn naam: Lopoetski). In West-Europa hield de kwestie of Nova Zembla wel of geen eiland was, de gemoederen lange tijd enorm bezig, want het had alles te maken met de vraag of er een noordelijke passage naar Indië mogelijk was. In Rusland was het echter al lang bekend dat Nova Zembla een eiland was, maar dit moest geheim blijven. Men vermoedt dat Lopoetski Witsen – in 1666 – daarom met opzet een valse voorstelling van zaken gaf. Hoe dan ook, na het versturen van de brief was Witsen al gauw van inzicht veranderd en wist hij zeker dat Nova Zembla een eiland was. Toen hij dan ook vele jaren later, in 1691, de Royal Society nog een bepaald aantal bijgewerkte exemplaren van zijn grote kaart van Noordoost-Tartarije toestuurde, greep hij meteen de kans om recht te zetten wat hem al sinds zijn verblijf in Londen vreselijk

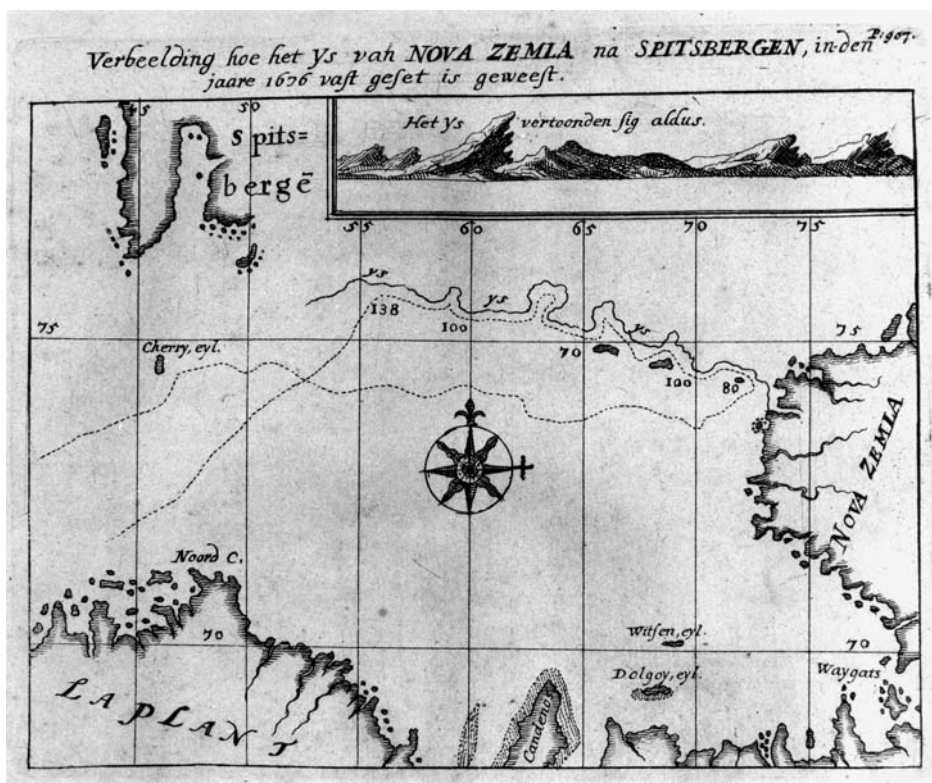
Het gewraakte kaartje van Nova Zembla door de Pool Stanislav Lopoetski (1666). Isaac Vossius verstrekke dit kaartje in 1674 aan het tijdschrift *Philosophical Transactions*, met rampzalig gevolg.

gehinderd had, zo schrijft hij in zijn in de *Philosophical Transactions* afgedrukte brief. Want pas in 1689 had hij uit de mond van de schipper Greenville Collins gehoord tot welke desastreuze gevolgen dit bericht had geleid. Het was helemaal de schuld van wijlen Monsieur Vossius, schreef hij.

Isaac Vossius (1618-1689)

Met Vossius had Witsen al sinds de tijd dat hij met zijn ouders in Den Haag had gewoond op zeer vriendschappelijke voet gestaan, niet in het minst vanwege zijn rol als leermeester en gids in zijn schitterende, veelzijdige bibliotheek. Vossius leende makkelijk boeken uit en Witsen had daarvan voor zijn onderzoek naar de scheepsbouw in de Oudheid dankbaar gebruik gemaakt.¹¹ Wat hen in elkaar aantrok was hun wederzijdse passie voor de wiskunde, geografie, cartografie en antieke scheepsbouw, onderwerpen waarover Vossius in een uitgebreide reeks boeken zijn licht deed schijnen. Isaac Vossius was dan ook de vleesgeworden homo universalis.¹² Zijn reusachtige bibliotheek met oosterse en andere handschriften was internationaal vermaard (en wordt nu gekoesterd in de universiteitsbibliotheek te Leiden). In 1670 besloot hij, daartoe door zijn grote vermogen in staat gesteld, uit Den Haag te vertrekken en in Oxford te gaan studeren. Drie jaar later kreeg hij een aanstelling als kanunnik te Windsor. Over de excentrieke Vossius deden in Engeland talloze anekdotes de ronde. Zo grapte men, dat hij elke taal van Europa beheerste, maar dat hij er niet één goed sprak, en dat hij thuis was in alle tijden, behalve in zijn eigen. Uit de mond van nota bene koning Karel II kwam de uitspraak dat Vossius alles geloofde zolang het maar niet uit de bijbel kwam. Niettegenstaande de kritiek op zijn karakter en zijn tegenover geleerden 'verkeerde moraal' noemde Coenraed van Beuningen hem in een brief aan Johan de Witt 'een van myne vrienden, die ick als myn selve bemin'.

De noordoostpassage en de vraag of Nova Zembla nu wel of niet vast aan het land zat, behoorde in zijn brieven met Witsen tot de vaste onderwerpen. 'Hij was mijn bijzondere vrint,' schreef Witsen later aan Cuper. Maar die vriendschap sloeg om in bittere vijandschap toen Vossius in 1674 met Witsens brief en nog twee andere brieven inzake een succesvolle vaart richting Japan goede sier had willen maken bij koning Karel II en de *Philosophical Transactions*.¹³ Witsen beschuldigde hem ervan dat hij in zijn vertaling belangrijke gegevens had verdraaid. Het gevolg van Vossius' handelen was dat de koning zo enthousiast was geraakt, dat deze in 1676 onder kapitein John Wood twee schepen liet uitrusten om op ontdekking naar het noorden uit te gaan. Maar de poging mislukte en een van de twee schepen verging met verlies van veel levens, onder wie de kapitein. Witsen hoorde dit pas tijdens zijn verblijf in Engeland. In Hampton Court sprak Witsen de oude Vossius er toen meteen op aan, al was deze ziek en stervende.¹⁴ Diep gefrustreerd hoopte Witsen in 1691 de fellows van de Royal Society van zijn onschuld te kunnen overtuigen.¹⁵ De kwestie kreeg daarom ruim aandacht in zijn boek; hij gaf er ter illustratie zelfs een kaart bij 'hoe het Ys van Nova Zembla na Spitsbergen, in den jaare 1676 vast

Kaart in *Noord en Oost Tartarije* om te illustreren tot hoe ver in 1676 bij Nova Zembla het ijs was afgezet wegens de scheepsramp waarbij Witsen indirect betrokken bleek.

geset is geweest'. Terwijl hij in de eerste editie van 1690 – nog zonder commentaar – een citaat uit een tijdschrift van deze geleerde aanhaalt over de loop van de rivier Ob, wreekt hij zich echter op Vossius in de volgende editie, door nog een passage uit dezelfde brief te citeren vergezeld van de bitse opmerking dat hieruit wel kon worden opgemaakt 'hoe weinig het gevoelen van dien geleerden man, met den waarheit over een is komende'.¹⁶ Witsen zou het hem nooit vergeven. Tot het laatst toe waren zijn brieven aan Cupper over Vossius met wrok en schimpscheuten gevuld.

voc-bewindhebber 1694-1717

Op 1 december 1693 werd Nicolaes Witsen voor de kamer Amsterdam aangenomen als bewindhebber van de voc. Zo'n plaats kwam pas vrij na overlijden, aangezien een bewindhebber zitting voor het leven kreeg. In het geval van Witsen betrof het de plaats in de rekenkamer van zijn overleden neef Gerard Bors van Waveren. Zo werd verhinderd dat machtswisselingen in de stadsrege-

ring direct van invloed op het bestuur van de kamer zouden zijn. Het was gewoonte om de keuze van de kandidaten aan burgemeesters over te laten. Op die manier behield de regering van de stad ook het bestuur van de voc-kamer in handen. Het gebruikte argument was dat zij zo 'vaste kennis' van de kwaliteiten van de kandidaten hadden, wat erop neerkwam dat je toch alleen op eigen vrienden het best kon bouwen. Dit hield echter niet in dat alle vier de burgemeesters bij de nominatie van een en hetzelfde oordeel waren. Integendeel, partijstrijd en factie gingen aan zo'n benoeming vooraf. Hoezeer de verschillende bewindhebbers aan elkaar verzwagerd waren, geeft ook Witsens benoeming te zien. Witsen volgde, als gezegd, zijn neef burgemeester Gerard Bors van Waveren op. Bors van Waveren was op zijn beurt neef van Johannes Hudde. Ook de machtige Gillis Valckenier was neef van Hudde, terwijl de laatste, als bekend, ook weer neef van Nicolaes Witsen was. Het zal duidelijk zijn dat een dergelijk op nepotisme gegrondvest bestuur uit allerlei rivaliserende facties bestond, die soms nog met moeite in staat waren met elkaar te communiceren. Om in de kamer Amsterdam te komen moest de nieuwe bewindhebber daarnaast ten minste 6000 gulden aan voc-aandelen bezitten, terwijl zijn jaargeld 3100 gulden bedroeg.¹⁷

Het college van de kamer Amsterdam bestond uit twintig bewindhebbers. Van hen werden driemaal per jaar acht heren bij toerbeurt naar het hoogste bestuurscollege van de Heren Zeventien afgevaardigd. Bij stemmingen legde de Amsterdamse kamer dan ook een groter gewicht in de schaal dan de andere vijf kamers, te weten die van Zeeland, Delft, Rotterdam, Hoorn en Enkhuizen. Daarom gold voor iemand die invloed zocht, zeker in Amsterdam, de combinatie van burgemeester en bewindhebber als uiterst lucratief.

Kwam een voc-bewindhebber alleen via vriendschappen in het bestuur, eenmaal aangesteld kreeg hijzelf eveneens de mogelijkheid om cliënten in het bedrijf voort te helpen. Er werd dan ook veelvuldig een beroep op hem gedaan. Witsens brieven wemelen van de voorbeelden hoe hij zijn clientèle begunstigde – waarvoor natuurlijk ook iets terug werd verwacht.

In Witsens geval dankte men hem bijvoorbeeld door te land en ter zee overal over de aardbol heen onderzoek voor hem te doen, en soms, geheel afhankelijk van de rang en de positie van de cliënt, door zijn naam aan een pas gedane ontdekking te verbinden. Wat dat aangaat vinden we op de oude wereldkaarten inderdaad op verschillende plaatsen de naam van Witsen terug, al verwijzen ze soms ook naar zijn vader en een oom, voor wie immers hetzelfde principe gold.¹⁸ Uiteraard waren de Witsens niet de enigen en zagen ook andere bewindhebbers en niet te vergeten hun vrouwen hun naam op de voorheen nog vrijwel blanco kaart gezet. Kijken we naar de kaart die bijvoorbeeld Isaac Gilsemans in 1643 van Anthonij van Diemensland maakte (dat door de Engelsen vanwege de omineuze klank – demons – in Tasmanië werd herdoopt, naar Abel Tasman), dan begrijpt men hoe het destijds met de naamgeving was gesteld. Van noord naar zuid staan daarop achtereenvolgens de Wits Eylanden, de Sweers-, Maetsuyckers- en Boereels Eylanden, Maria Eylandt, het Schouten

Eylandt en het Van der Lyns Eylandt.¹⁹ Niet toevallig allemaal namen van de ondertekenaars van de instructie ten behoeve van de expeditie van Abel Tasman van 13 augustus 1642 en de echtgenote van de gouverneur-generaal, Maria van Diemen, naar wie overigens een eindje verderop ook nog een kaap was vernoemd. Inmiddels zijn de bordjes echter op de meeste plaatsen al lang weer verhangen.

Willem de Vlamingh en Willem Adriaan van der Stel, respectievelijk schipper en gouverneur van de Kaap de Goede Hoop, hadden zich bij hun beschermheer Nicolaes Witsen op die manier in het bijzonder sterk gemaakt. Dankzij De Vlamingh was in juli 1688 een eiland westelijk van Nova Zembla naar Witsen vernoemd, in 1696 een rivier in 'Hollandia Nova' in het latere Australië, terwijl Van der Stel op 18 december 1699 zijn naam aan een bergketen in Zuid-Afrika verbond.²⁰

Schipper Willem de Vlamingh uit Oost-Vlieland (1640-na 1698) had bijna alle wereldzeeën bevaren. Men komt hem in 1664 tegen op de walvisvaart bij Nova Zembla, in de Noordelijke IJszee, in Groenland, Spitsbergen, Straat Davis, maar ook op ontdekkingsreis in de Indische wateren en 'het land van de Eendragt' aan de noordwestkust van het huidige Australië. Zijn bevindingen als zeevaarder worden door zijn patroon Witsen breed uitgemeten in *Noord en Oost Tartarije*. Kennelijk was De Vlamingh een gerenommeerd schipper, voor Witsen was het althans een eer om te schrijven: 'Schipper de Vlamingh heeft my [...] toegelaten, op de Kaert te schryven, dat door hem de Jelmer-kust is ontdekt.' Dankzij de voorspraak van zijn patroon mocht hij in 1696 een groots opgezette ontdekkingstocht naar Australië leiden.

Willem Adriaan van der Stel daarentegen was uit heel ander hout gesneden. Zijn betrekking met Witsen had hij aan zijn vader Simon te danken, die geboren was op Mauritius en zich tussen 1659 en 1679 in Amsterdam ophield, waar hij onder meer in het Rampjaar 1672, net als Witsen, kapitein over een compagnie voetvolk was.²¹ In 1679 werd Simon van der Stel door invloed van de familie van zijn echtgenote Joanna Six tot commandeur van de Kaap de Goede Hoop benoemd, en vervolgens in 1691 tot gouverneur. Zijn vrouw en dochter bleven in Amsterdam, maar zijn vijf zonen nam hij mee. Simon was een energiek man en een natuurvriend, die bijvoorbeeld verschillende expedities naar het binnenland van Afrika ondernam.

Vader en zoon Van der Stel

Van Simons reis naar Namaqualand in 1685 ter ontdekking van de Koperbergen is een groot aantal tekeningen van planten en dieren bewaard, naar men aanneemt van de hand van de bekende botanist Hendrik Claudius uit Breslau. In een album met de titel *Codex Witsenii* bevinden zich daarvan 78 kopieën in het South African Museum te Kaapstad: 2 van landschappen, 59 van flora en 17 van fauna.²² Oorspronkelijk bestond de *Codex* uit ten minste drie afzonderlijke banden, maar die andere twee lijken al vroeg verloren te zijn geraakt. Van der Stel had de albums tezamen met een herbarium naar Witsen toe gestuurd,

Tekening van een Hottentotvrouw in verschillende kleuren waterverf. Witsen duidde haar aan met 'een juffer op haer best opgeschickt'. Uit een verloren gegaan deel van de *Codex Witsenii* (1692; 41,7 x 27 cm).

terwijl hij hem met brieven op de hoogte hield van de expedities en andere wetenswaardigheden.²³ Als gebruikelijk bij codices in eigendom van Witsen schreef Witsen er zijn naam en datum van ontvangst in, in dit geval met de woorden: 'Dit werk is voor my aen de Kaap gemaakt[.] N: Witsen 1692.' Tot dusver bleef onopgemerkt dat zich uit de vermiste banden 'originelen' van waterverfschilderingen in Cupers correspondentie met Witsen bevinden. Het betreft een naar het leven getekende 'juffer' of Hottentotvrouw, 'op haer best opgeschikt [...] omtrent vijftig of zestig mijl aen de Kaep te lande waerts in van daen'; een pad, 'welcke aen de Kaep wert gevonden'; 'een geboggelt dier dat ik geen naem kan geven, en [dat] na het leven in de africaense wildernissen [is] getekent'. Van dit dier – een nijlpaard – stuurde hij zijn vriend twee bladen, waaronder een met afgehakt hoofd, van voren en van opzij.²⁴ Cuper kreeg verder een tekening opgestuurd van 'een buffeldier' uit Terra Natal, alsmede een vogel met een lange staart. Naar aanleiding van die vogel merkte Witsen op dat hij 'genoegsaem alle de voornaeme dieren, vissen, en vogelen, welcke omtrent de Kaap in Africa te vinden sijn, [...] na het leven met haer coleuren [had] doen afschilderen, met berigt harer eygenschappen, welcke ik nog besitte'. Wanneer Cuper 'sijn genoeg van dese geschriften en tekeningen sult hebben gehadt', schreef hij, 'versoeke dat se aen mij terug gesonden werden'.²⁵ Het is de vraag of Cuper aan dit verzoek had voldaan, of dat hij of iemand anders aan het naschilderen was geslagen, want de desbetreffende penseeltekeningen komen in verf en stijl sterk overeen met de Afrikaanse Codex. Daarnaast wijkt de papiersoort af van Cupers gebruikelijke briefpapier. Maar om hierover uitsluitsel te krijgen is meer onderzoek nodig.

Simon van der Stels zoon Willem Adriaan, die tussendoor weer enige tijd naar de Republiek was teruggekeerd, volgde zijn vader in 1699 als gouverneur van de Kaap op. Dat hij zijn benoeming aan Witsen te danken had, lijkt evident, want nauwelijks gearriveerd noemde hij het hooggebergte waar zich de 'Obiquaasche Hottentotten' ophielden 'Witsenbergen'. Zelfs stond hij op zodanig goede voet met de Amsterdamse burgemeester dat hij hem kon verzoeken tijdens zijn afwezigheid zijn zaken in patria waar te willen nemen.²⁶ Net als zijn vader was ook Willem een plantliefhebber; in Casparus Commelins *Praeludia Botanica* (1703) en *Horti Medici Amstelaedamensis* (Leiden 1706) tref je uiteenlopende soorten aloës die Van der Stel jr. aan de Hortus in Amsterdam had toegestuurd.

Expeditie naar het Land van de Eendragt 1697-1698

Toen Witsen in 1696 als regerend burgemeester bovendien het presidium of voorzitterschap van de VOC toeviel, betekende dit de kans van zijn leven. De Oost-Indiëvaarder De Ridderschap van Holland, die halverwege 1693 uit Vlissingen was vertrokken, was na Kaap de Goede Hoop te hebben gerond vermist geraakt met een bemanning van 352 koppen.²⁷ Vermoed werd dat het op een

rif ter hoogte van de noordwestkust van Australië was gelopen, toen nog 'het onbekende Zuidland' of 'Nova Hollandia' geheten. De gedachte dat er van het schip misschien nog overblijfselen van mensen en goederen zouden kunnen worden achterhaald, gaf de doorslag om er meteen ook een grootscheepse expeditie naar de bewuste kust van te maken en haar eens goed in kaart te brengen. Er heerste gegronde vrees dat de gebruikte kaarten niet klopten en dat de Australische kust daarom wel eens te veel naar het westen zou kunnen zijn geplaatst. Al een paar keer was het gebeurd dat men, terwijl men zich nog in volle zee waande, plotseling op land was gestuit.

Al twee decennia lang waren naar deze streken geen expedities meer op touw gezet. Sinds bijna de hele bemanning van het schip *De Rog* in 1678 op verraderlijke wijze door 'ijsselijke gedochten van menschen' was vermoord, mochten er van de Hoge Raad in Batavia geen tochten meer naar Nieuw-Guinea en Australië worden gemaakt.²⁸ Men herinnere zich over dit voorval de aan Witsen verstuurde brief van schipper Klaas Vlaming, waarmee onderhavig boek begint. Nu er weer een schip op die kust was gestrand, besloot men echter opnieuw een poging te wagen, een die zeer goed was voorbereid en die vergezeld ging van een groot aantal soldaten. Voor Witsen bood de tocht tevens gelegenheid om te proberen antwoord te krijgen op vragen van heel andere aard. Namelijk het soort vragen waarop de geleerden van toen waren gefixeerd, zoals: hoe de mensheid zich uit het paradijs naar zulke verre uithoeken kon hebben verspreid en of er overeenkomsten in taal tussen bijvoorbeeld het Maleis en andere nabijgelegen talen konden worden ontdekt. Op kosten hoefde niet te worden gekeken. Er werden drie schepen op stapel gezet, namelijk het fregat *De Geelvinck*, de hoeker *De Nijptangh* en het galjoot *Het Weseltje*. De commandeur over de honderdnegentig koppige bemanning was Willem de Vlamingh, een zeer ervaren man, van wie bovendien bekend was dat hij uitstekend kaarten kon tekenen. De opdracht luidde dat in de eerste plaats de noordwestkust van Nova Hollandia goed in kaart moest worden gebracht (het gebied waar de meeste Oost-Indiëvaarders strandden) en dat daar gezocht moest worden naar een goede haven, water en proviandering. Ten tweede moest worden nagegaan of er nog overlevenden op te sporen waren van schepen die daar in het verleden op de kust waren gestrand. Onderweg dienden ook de *Tristan da Cunha*-eilanden in de Atlantische Oceaan en de eilandjes *Nieuw Amsterdam* en *St. Paul* in de Indische Oceaan in kaart te worden gebracht en op schipbreukelingen te worden gecontroleerd. Deze reis kreeg historische proporties omdat het de laatste grote ontdekkingsstocht naar het Zuidland betreft die onder VOC-vlag vanuit Nederland werd georganiseerd.²⁹

Op 12 maart schreef Witsen op onmiskenbaar uitgelaten toon aan Cuper dat hij de instructie voor de gezagvoerder aan het opstellen was die op het punt van vertrekken stond. 'Indien U wel Ed: Gest: iets te bevelen of te observeren heeft, aen de onbekende eylanden bewesten en beosten de Kaep [*Tristan da Cunha*, *Amsterdam* en *St. Paul*] of wel aen het lant van de *Eendragt* anders het *Suytlant* genaemt, hij believe mij te bevelen.'

‘Dit lant van Eendragt [zo genoemd naar het schip dat dit gebied in 1616 voor het eerst bevoer] is die plaets daer men segt de reusen te sijn, en de menschen woester en wreder [...] als elders, gaende moeder naekt, en [met hoofd-tooien] van velerhande vere.’ Hij schreef ook dat hij al bevel had gegeven, indien mogelijk, een Zuidlander te vangen en mee naar huis te nemen. De mensen die hij voor deze missie op pad stuurde, had hij zorgvuldig geselecteerd. De schippers en stuurman waren allemaal vertrouwde, door hemzelf aangestelde mensen, terwijl de bemanning meest uit ongehuwde en vastbesloten mannen bestond, ‘so dat ik hope dat Godt haer bewaren sal, en dat sij ons veel seltsaems sullen rapporteeren op haer terugreis, belieft het Godt’. Victor Victorszoon, die voor de reis als ‘krankbezoeker’ was aangesteld, kreeg opdracht het gebied te karteren en kustaanzichten te maken, evenals alles vast te leggen wat hij aan bijzonders tegenkwam. Op de Kaap zou zich nog een korporaal bij hem voegen met dezelfde opdracht. Daarmee stond het aantal mee te nemen cartografen op twee. Voorts diende Simon van der Stel drie tolken te kiezen uit de slaven of kettinggangers op de Kaap, die van origine uit de buurt van het Zuidland kwamen. Om hen tot meer ijver aan te sporen moest dit onder belofte van vrijlating en een compensatie worden gedaan.³⁰

Toen de schepen in 1697 terugkeerden, liet Witsen uiteraard ook Cupper weten wat de resultaten van de reis naar het Zuidland hadden opgebracht:

Twalef schilderyen sijn er van het Suitlant mede gebragt, alle gesigten van het lant.³¹ Aen Tristan [da Cunha] hebben sy een berg gevonden die met sneeuw bedekt lag en ontallick veel walvissen die met twintigen tegelijck rontom het schip swommen, ongelofelijck veel allerhande vis en gevogelte was daer, robben ontallick so dat se die moesten dooden eer aen lant konde komen, daer waeren veel boomen maer geen beesten of menschen.

Het feit dat daar iemand, wilde hij aan land komen, eerst een grote hoeveelheid robben moest doodslaan, vermeldt Witsen nog tweemaal in zijn boek.

In *Noord en Oost Tartarije* (1705) doet Witsen uitgebreid verslag van de bevindingen van de zeelui. Deze op zich merkwaardige uitweiding in een boek over Siberië en Mongolië was bedoeld ter illustratie van zijn betoog op welke wijze de mensheid zich over de wereld kon hebben verspreid. Het groeide echter uit tot een apart overzicht van alle tot dan opgedane ervaringen over dat gebied, met als argument ‘vermits van Hollandia Nova, of Nieuw Holland, Nieuw Guinea, Nieuw Zeeland, en de Zuid Landen of Eilanden daer omtrent, niet veel kennis aen Europa is’. De resultaten van de expeditie plaatste hij bovendien naast de uitkomsten van vroegere expedities als die van Abel Tasman uit 1643 en 1647 en die van Johannes Keyts uit 1678. Uiteraard nam hij ook de gelegenheid te baat om de vernoeming van de Witsenrivier aan te kondigen. De precieze locatie ervan was te vinden op de kaarten die De Vlamingh van het gebied had ontworpen en die bij Witsen thuis lagen, schrijft hij.³² Ook bezat hij tekeningen van allerlei vissen uit de naar hem vernoemde rivier.

Werd De Vlamingh door Witsen in het boek van Tartarije nog als ‘den verstandigen Zeeman’ betiteld, in brieven naar Cuper spreekt hij andere taal. De commandeur was in zijn ogen ernstig tekortgeschoten en dat was geheel te wijten aan zijn drankmisbruik:

In kort daer is niet veel opgedaen omdat de commandeur te veel tot den dronk geslagen de kusten wel af heeft gepeilt maer te lande niet wel besogt, is nergens langer als dri dagen stil geweest, tegen sijn instructie die ik selve heb ter neder gestelt en hem belast lange op een plaets te blijven, dog hij had sijn tijt aen de Kaap verlegen met gasterijen en vrolijk maeken, dat mij leet is.

Dit verwijt was niet terecht, zo blijkt wel uit De Vlaminghs journaal. Het uitgelopen verblijf aan de Kaap was te wijten aan de bemanning, die van scheurbuik moest herstellen. In zijn teleurstelling over het uiterst magere resultaat van de ontdekkingsreis had Witsen kennelijk zijn oren naar geroddel van het scheepsvolk laten hangen, dat eerder dan hun commandeur terug was gekeerd. Sterk afgezwakt valt zijn teleurstelling nog wel uit het boek te lezen, maar De Vlamingh valt hij hierin niet verder af. Want teleurstellend waren de resultaten zeker. Zelfs het vangen van een Zuidlander was mislukt. Bij de komst van de Nederlanders waren zij ofwel gevlucht, ofwel zij konden niet worden gepakt omdat zij simpelweg harder hadden kunnen lopen, zo verklaart hij in *Noord en Oost Tartarije*, ‘of schoon men hun Hottentots, en zwarte Indiaenen van de Kaep mede genomen, achter na zond’.³³ Witsen had gehoopt uit hun mond te kunnen vernemen wat er van het lot van de overlevenden van het schip De Vergulde Draeck was geworden, dat in 1656 eveneens op de noordwestkust was vergaan. Alle zoektochten naar hen waren vergeefs geweest. Hun spoorloos verdwijnen bleef de VOC-bewindhebbers bezighouden, zo laat ook zijn brief aan de aan Witsen geparenteerde gouverneur-generaal Joan van Hoorn zien:

[...]wy hadden wel gelast dat men of by koop, of vrywillig eenige inlanders overvoeren zoude, tot leering van de Nederlandsche spraek, om zoo van alles verslag te kunnen doen, doch dit is mislukt, en blyven wy in dezelfde duisternis als voorheen, niet wetende waer zoo veel Nederlanders, die aldaer voor dezen gestrant zijn geweest, mogen zijn vervaeren, ’t zy zyn gedood, of wel misschien diep in ’t land vervoert, en noch by leven zijn.³⁴

De laatste opmerking doet na zo veel verstreken jaren wel erg optimistisch aan, maar Witsen doelde hiermee vooral op de jongsten aan boord, de scheepsjongens, die op dat moment tussen de acht en tien jaar oud moeten zijn geweest. In bovenstaande brief van 1706 (dus alweer van tien jaar na de uitreis van De Vlamingh), waarin hij Van Hoorn tevens verzoekt zijn gedachten eens over het raadsel van de spreiding der volken te laten gaan – en dan met

name met het oog op de bewoners van het Zuidland en de zwarteheid van hun huid –, brengt hij opnieuw de ramp met De Vergulde Draeck ter sprake, want ineens barst hij uit:

Ik denke meede hondertmaal waar mag het volk zijn gebleeven, dat met het schip de Draak in 't Jaar 1658 [!] op Hollandia Nova bleef aan land staan, en dat wanneer men ter plaatse quam daar zij gelaten waaren, dat men nog menschen, nog goederen, nog sloopstuijgh vond, dat men aldaar aan Land gelaaten hadde, van wien de Jongens nog in leeven konden zijn.

De wetenschappelijke uitkomsten van de reis vonden behalve in zijn boek en in brieven nog hun weg in een kort overzicht in de *Philosophical Transactions*. Witsen had, zoals gezegd, de bevindingen onmiddellijk aan de befaamde Engelse schelpenkundige en fellow van de Royal Society Martin Lister gestuurd, samen met een tekening van twee aldaar gevonden schelpen.³⁵ Lister was er zo blij mee dat hij de afbeelding meteen – onder verwijzing naar Witsen – in zijn reeds persklaar liggende boek *Synopsis Conchyliorum* publiceerde. Aan het slot van de brief aan Lister in *Philosophical Transactions* vertelt Witsen dat intussen ook bekend was dat het schip De Ridderschap niet op Madagaskar bleek te zijn vergaan, maar door piraten was veroverd. De zoektocht naar het schip was immers de reden geweest voor de expeditie, had Witsen aan de Engelsen verklaard.

Maar alles bijeen waren de uitkomsten van deze zo groots en kostbaar opgezette ontdekkingsreis weinig succesvol. Afgezien van wat losse planken waren er geen resten van vergane schepen en hun manschappen gevonden, het land bood geen enkel perspectief op handelsvoordeel en contact met de bevolking was onmogelijk. Ze waren alleen in staat geweest hun 'afgang' (uitwerpselen) te bestuderen, die, zo kwamen ze tot de ontdekking, dezelfde samenstelling als van dieren had. De eilanden Tristan da Cunha, Amsterdam en St. Paul bleken al even onherbergzaam en bezaten geen ravitailleringmogelijkheid voor de schepen – al werden er wel gerst, mosterdzaad en erwten gezaaid om latere schipbreukelingen van hulp te zijn. Verder was nog het plan om een tweede kunstenaar mee te nemen misgelopen, omdat gouverneur Simon van der Stel van de Kaap hierover te laat bericht ontving, waardoor de schilder reeds naar Batavia vertrokken was.

Tegenover deze tegenvallers staat dat er van de kuststreek en de eilanden een aantal vrij nauwkeurige kustprofielen en kaarten waren gemaakt. Maar hier lijkt iets vreemds mee aan de hand. Terwijl Witsen toch in de directie en organisatie van deze ontdekkingsreis een hoofdrol had, is het nog de vraag of hij de geschilderde kustprofielen eigenlijk wel ooit zelf in handen kreeg. In zijn brief aan Cuper spreekt hij bijvoorbeeld over twaalf schilderijen van het Zuidland, terwijl in de missive van de gouverneur-generaal duidelijk elf gespecificeerde werken staan genoemd, waaronder zeven van het Zuidland. Tegelijk rept hij er met geen woord over in zijn boek *Noord en Oost Tartarije*, maar dit

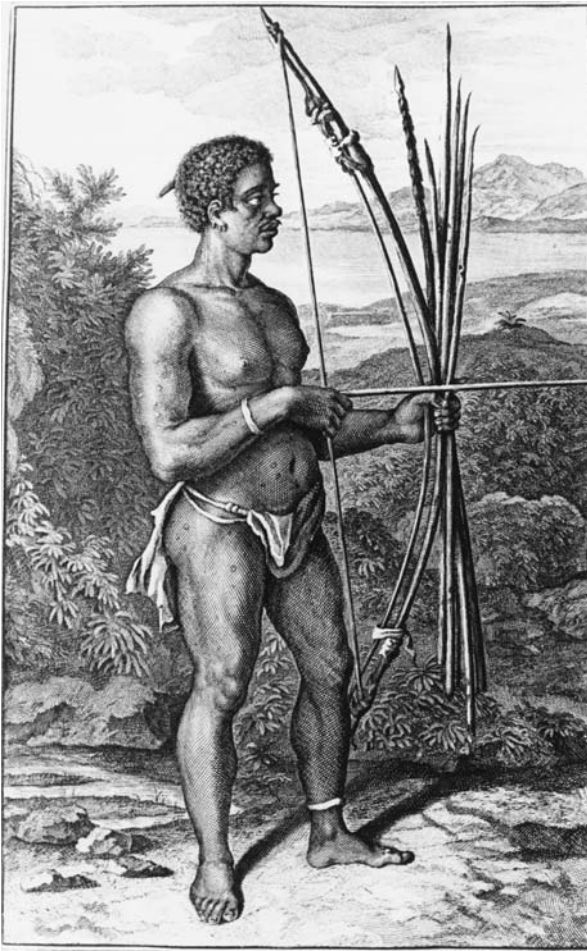
zal uit voorzichtigheid zijn gebeurd. Eveneens merkwaardig is dat de opperbevelhebber van de retourvloot Claas Bichon, die op zijn schip al het op de expeditie verzamelde materiaal meekreeg, deze schilderijen meenam naar zijn eigen huis te Rotterdam. Voordat het Maritiem Museum die ontving, zijn ze daar 275 jaar in familiebezit gebleven.

Even eigenaardig is dat alleen Witsen kaarten van het Zuidland bezat waarop de Witsenrivier staat vermeld. Deze naam van de rivier komt namelijk niet voor op de overzichtskaart in manuscript van Victor Victorszoon, waarvan Willem de Vlaminghs kaart het prototype was. In Victorszoons kaart heet ze ‘Swane Rivier’, naar de zwarte zwanen die er toen waren aangetroffen – en tegenwoordig heet ze nog steeds ‘Swanriver’ – terwijl de rivier evenmin onder die naam in het kopiejournaal van De Vlamingh wordt genoemd. Nam De Vlamingh Witsen in het ootje? Gelet op het evenmin bestaande Witseneiland ten westen van Nova Zembla, dat hij tien jaar eerder naar zijn patroon had vernoemd, lijkt dit niet onaannemelijk. Maar niemand die er hard over viel, want voor de buitenwereld bleven al deze cartografische invullingen geheim. Ze waren slechts op enkele manuscript-zeekaarten getekend, en die lagen achter slot en grendel in het archief van de VOC.³⁶

De eerste Papoea’s in Amsterdam

Niettemin was het Witsen omstreeks de jaren 1708-1709 nog wel gegeven met eigen ogen twee Papoea’s te aanschouwen. De Papoea’s waren door de Hoge Regering in Batavia per retourschip naar de VOC-bewindhebbers in Amsterdam gestuurd. Als officiële reden was opgegeven dat de heren bewindhebbers op die manier nu zelf eens konden zien hoe woest die heidenen uit de verste hoek der aarde waren. Aldus hoopte de Hoge Regering de VOC ervan te doordringen hoe zinloos het was om handel met zulke schepsels te drijven. Dat de Papoea’s naar Amsterdam werden gestuurd, lijkt echter vooral ook een geste naar Witsen te zijn geweest namens gouverneur-generaal Joan van Hoorn. Witsen was immers van meet af aan op de hoogte geweest van hun aanwezigheid in Batavia. In eerdergenoemde brief van 23 oktober 1706 verzocht Witsen Van Hoorn bijvoorbeeld de Papoea’s ‘Duits’ (Nederlands) te leren. Dan zou men bij hen mogelijke taalovereenkomsten met andere Aziatische talen kunnen proberen te achterhalen. ‘Als zij de duijts taal leren zullen zij [hierover] wel jets weten te seggen.’ Ook verzocht hij Van Hoorn zijn gedachten over het raadsel van hun herkomst te laten gaan: ‘het zoude mij plaisier zijn’.

Omstreeks 1711 bracht Witsens vriend Gijsbert Cuper een aantal bezoeken aan de burgemeester en van hetgeen hij gezien en gehoord had had hij uitgebreid aantekeningen gemaakt. De Papoea’s waren toen ook aan de orde gekomen. Cuper noemde ze ‘Zuidlanders’, naar het onbekende Zuidland in Noord-Australië. Was dit een slordigheid van Cuper? Want Witsen wist toch dat het Papoea’s uit ‘Papoeland’ of Nieuw-Guinea waren? Hoe dan ook, Witsen

Een Papoea, in 1706 getekend te Batavia door Cornelis de Bruyn. Hij behoorde tot de drie gevangen Papoea's die in 1708 naar Amsterdam werden overgebracht om aan de voc-bewindhebbers te worden getoond.

had ze laten portretteren en hun allerlei vragen doen stellen.³⁷ Aan zijn Deventer vriend vertelde hij wat hij van ze wist.

Volgens Cupers verslag waren de Zuidlanders naar Batavia gebracht om met de voc naar Amsterdam te worden gestuurd. Doordat zij daar wat Maleis hadden geleerd, had Witsen ze in Amsterdam kunnen laten ondervragen door matrozen. Hun was bijvoorbeeld gevraagd of hun prins, *rotelet*, ook zo'n mooi huis als de burgemeester bezat. Maar daarop hadden ze alleen maar gelachen, want zijn paleis was een hut net als die van hen. Witsen had er niet achter kunnen komen of ze een of andere godheid aanbaden of de zon, de maan en de sterren. Ze hadden wel kenbaar gemaakt dat ze niet naar Batavia terug wilden, omdat ze daar te hard moesten werken en omdat ze ervoor beducht waren als slaaf te worden verkocht. De een was timmerman op de werf en leerde goed volgens getuigenis van de opzichter, maar de ander deed niets en was niet in staat zich ergens op toe te leggen. Een van de twee begon altijd te huilen

wanneer men hun vroeg of ze getrouwd waren, waaruit men concludeerde, zo eindigt Cuper zijn verslag, dat hij een vrouw en kinderen had.³⁸

Witsen vertelde hem ook dat De Vlamingh en zijn mannen op het Zuidland nog een man met een staart hadden gezien; iemand had daarvan een tekening gemaakt. Cuper maakte van die 'Staertman' een kopie met als bijschrift: 'Een pappoe met een staartje.'³⁹ Witsen meende echter dat het niet een staart ('un queue') was, maar eerder een uitstekend deel van de ruggengraat.

Het verblijf van de twee Papoea's in Amsterdam lijkt verder geen sporen te hebben nagelaten. Maar over de geschiedenis van hun herkomst en over de afloop ervan is nog wel het een en ander bekend, onder meer uit het rapport over de expeditie van Jacob Weyland naar de noordkust van Nieuw-Guinea met het fregat De Geelvinck, de sloep De Craanvogel en nog een andere boot. Hierin staat hoe de schepen gedurig met vijandige Papoea's te maken hadden, die, zo werd gesteld, zeer woest ('wreed') en verraderlijk waren.⁴⁰ Niet alleen probeerden ze schepelingen aan wal te lokken en hen te overvallen, maar ook was het verschillende malen gebeurd dat de schepen met twintig, dertig, veertig prauwen tegelijk werden belaagd 'en sulks med groote furie en geweld'. Alleen met kanonvuur had men ze kunnen verdrijven. Op 28 april waren toen bij een dergelijke aanval zes stuks van dat wilde volk gevangen, maar twee van hen, die oud en bedroefd waren, hadden ze weer bij 'de negorij Hiobie [Jobi] en de Verraders-eilanden' met een geschenkje naar de wal gestuurd, tezamen met een 'raar toegetakeld vrouwmensch hetwelcke wel te vreden aan boord gekomen was, en niet weder uijt het schip wilde gaan'. Daarna werden op 16 mei bij 'Geelvinks Oosthoek' uit de landstreek 'Kaaij' nog vier andere Papoea's gevangen. Dezen waren eveneens na een schermutseling uit zee opgevist, al werden twee van hen omdat ze gewond waren 'weder gelargeerd'. Tot verbazing van de Hollanders stonden de Papoea's van Jobi vijandig tegenover die van Kaaij. Er scheen, aldus de historicus A. Haga, 'eene veete tusschen hen en de bewoners van Kaaij te bestaan'. Met hun vangst hoopte de regering zodra ze wat 'meer taalkundig' zouden zijn, te ontdekken waarom de Nederlanders altijd zo vijandig werden onthaald. Om met hen te kunnen communiceren besloot men hen daarom eerst op een bolwerk van het kasteel Batavia te plaatsen onder toezicht van majoor Roij om wat Maleis op te doen. En daar werden ze toen in 1706 door Witsens cliënt, de schrijvende en tekenende beroepsreiziger Cornelis de Bruyn, ontdekt.

Cornelis de Bruyn had in 1698 al zijn sporen verdiend met het fraai verluchte boek *Reizen door Klein Asia*. Net als voor de hierin beschreven reizen had de burgemeester hem voor zijn vertrek naar Batavia voorzien van uitgebreide instructies en aanbevelingsbrieven. Zo wist De Bruyn waar hij onderweg speciaal op letten moest. Zoals ook zijn tweede boek *Reyzen over Moskovië* (1711) te zien geeft, volgde de kunstenaar de instructies nauwlettend op. De Bruyn beschrijft dan hoe hij bij zijn bezoek aan majoor Roij van 'Het Kasteel Batavia' daar vier mannen zag die eind vorig jaar – zo had men hem verteld – met het schip De Geelvinck 'met geweld [...] van het Zuidlant waren afgehaelt'. Er

waren ook nog twee of drie vrouwen bij geweest, maar die hadden ze weer laten gaan.⁴¹ Behalve een nauwkeurige beschrijving van diens uitdossing maakte De Bruyn van een van hen een portret met pijl en boog 'om de vreemdigheid hunner gedaente'.

Hoewel de aantallen Papoea's waarover gesproken wordt verschillen, vermeldt een bericht van de Hoge Regering – als onderdeel van de *Generale Missiven* – dat de Papoea's na hun verblijf op het kasteel Batavia naar het eiland Edam waren overgebracht, eveneens om 'haar tot het leeren eeniger mensche-lijcke ommegang en tael' proberen aan te zetten. Drie van hen waren op een nacht met een vaartuigje zoekgeraakt en vermoedelijk in zee verdronken. De anderen hadden zich in de ruim twee jaar dat ze er zaten niet weten aan te passen, 'blijvende in haar zeden ruw en onmenschelijk, in voegen ligt te beslu-tyen is, het land van hun geboorte soowel als de inwoonders geheel woest en wild moet zijn'. Om de heren bewindhebbers hierover zelf een oordeel te laten vel-len hadden de raden van Indië besloten 'voor een keer' drie inlanders met namen als Jan Craanvogel en Pieter Geel (de naam van de derde man wordt niet genoemd) met het schip Hage naar de bewindhebbers te doen overvaren – uiteraard als werkkraft. Van Pieter Geel is bekend dat hij voor 9 gulden per maand als matroos was aangesteld.⁴²

Reinier de Klerck, gouverneur-generaal te Batavia, vermeldt ten slotte nog in zijn in 1756 geschreven 'Radicale geschiedenis van Banda' dat een van deze drie Papoea's in Holland overleed.⁴³ De twee anderen werden in 1710 naar Ambon teruggezonden, vanwaar ze het jaar daarop naar Banda werden geleid. Het was de bedoeling om hen, zodra de gelegenheid zich voordeed, weer naar Nieuw-Guinea terug te brengen, maar die gelegenheid deed zich niet voor, zodat de Papoea's uiteindelijk verzochten het burgerrecht op Banda te krijgen. En daar zijn ze dan ook als burger van Banda gestorven.

Bovenstaande handelwijze was bepaald geen uitzondering. Van het van-gen van 'ongeciviliseerde' mensen met als doel ze Nederlands te laten leren om het nodige over hun land en cultuur te weten te komen, of ze in onze maatschappij op te voeden teneinde hen later weer in hun eigen omgeving vrij te laten zodat ze thuis als bemiddelaar konden optreden, zijn talloze voorbeel-den te vinden. Maar met geen van hen lijkt het goed te zijn afgelopen. De be-kendste persoon die zo'n opvoeding kreeg is wel de uit Ghana afkomstige Jaco-bus Elisa Joannes Capiteyn (1717-1747), die het tot predikant bracht. Eenmaal terug in Afrika raakte hij in een geestelijke crisis en ging ten onder aan drank en vrouwen. In *Noord en Oost Tartarije* maakt Witsen onder meer gewag van het mislukte initiatief ten aanzien van een Hottentot. Nadat deze twee jaar aan de Kaap in de watten was gelegd en zich aan de wonderen van de beschaving had mogen laven, werd hij in 1685 op weg naar huis door een andere stam doodge-slagen om de goederen die men aan hem had meegegeven. Alleen de Papoea's in Amsterdam dienden een tegengesteld doel. Aan hen viel niets te beschaven. Van hen konden zelfs geen slaven worden gemaakt terwijl er op andere manie-ren evenmin mee viel om te gaan.

Predikanten voor de Oost

Voor Witsen stonden het verrichten van onderzoek en het brengen van de zending onder de heidenen op één lijn. In zijn correspondentie met Cuper komen verschillende predikanten ter sprake die op zijn voorspraak naar de Oost waren gegaan of met wie hij in briefwisseling stond.⁴⁴ De laksheid van de leiding van de VOC in het bevorderen van wetenschappelijk onderzoek en in het verspreiden van het christendom door het zenden van predikanten, verdriette hem mateloos. Zijn brieven aan Cuper zijn hierover van schaamte vervuld, zoals op 14 november 1712: 'Mijn Heer, ik schaeme mij te seggen hoe weynig de godsdienst in oost indien wert voortgeset, men soude in de Specery-eylanden en op Seylon dusenden christenen konnen maeken.'⁴⁵ Of op 17 september 1713: 'Maer mijn Heer, ik barst schier uyt in klagten over de iverloosheyt, die mij ontmoet tot ondersoek diergelijke saeke [van taalovereenkomsten op Ceylon], en traegheyt tot voortsetting in die landen van de Godsdienst, schae-mende mij sulx te melden.' Anderzijds bleek het voor de VOC ook niet eenvoudig om predikanten, laat staan eerbare, naar de Oost te sturen, en al zeker niet naar de buitengewesten. Witsen vat de argumenten ten aanzien van de situatie op de Molukken goed samen:

[...] onder ons in stilte geseyt, daer ik klagten moet over gebrek van leeraers en onderwijzers, men kan er schier geen predicanten na toe krijgen, want NB. daer valt niet veel te haelen, de droge specerijen geeft haer geen voordeel, behalven dat het aldaer seer heet is, en de aerde geen goede spijs voortbrengt. (10 januari 1715)

Het was er inderdaad te heet en ongezond, en de mogelijkheden voor privé-handel waren te gering om rijk van te worden. Voor de uitgestrekte Kust van Coromandel in India was daarom maar één predikant beschikbaar en deze sleepte zich met tegenzin, zich beroepend op 'onpasselijkheid' of indispositie, voor de vier, vijf jaar dat hij daar was aangesteld, doorgaans maar eenmaal langs de factorijen die aan de kust lagen verspreid. Dit om de vereiste doopsels te verrichten en zijn schapen tot christelijke devotie te manen. In zulke gewesten waren de VOC-dienaren in hun godsdienstpleging dan ook grotendeels op zichzelf aangewezen.⁴⁶

Degenen die daar in patria wel voor te porren waren, hadden het in hun classis vaak behoorlijk verbruid, of waren slechts geïnteresseerd in het behalen van rijkdom – bijvoorbeeld door het sluiten van een goed huwelijk, want predikanten waren in de Oost als partner zeer gewild. Ook Witsen verwijst soms sceptisch naar hun huwelijkspolitiek.⁴⁷

Een oplossing was om inheemsen tot leraar op te leiden, hoewel hun godsdienstbeleving niet altijd bleek te stroken met het gangbare christelijke geloof. Witsen illustreert dit in een van zijn laatste brieven aan Cuper wanneer hij hem een aantal tekeningen van recentelijk naar hem toe gestuurde beelden uit Zuid-India toestuurt. Hieronder zat ook de tekening van een beeld dat door

gekerstende Indiërs op sommige plaatsen in hun kerken als ‘Sant Christoffel’ werd aanbeden. Maar zijn hoofd was een varkenshoofd. Men predikte hier tegen de afgoderij, schrijft Witsen, ‘en terecht’, maar ‘siet wat bij christenen geschiet’. Deze bekeerlingen zeggen dat hij een krijger was die over een volk met hondenkoppen zou hebben geheerst. Witsen doet Cuper het opmerkelijke verzoek deze tekening geheim te houden met het argument, dat hij niet graag de fouten wil ophalen van een natie waarvoor hij zo lang genegenheid had gevoeld.

Maar ongelooflijker nog was wat er in zijn eigen stad Amsterdam gebeurde. Daar was een werkplaats gevestigd die voor tempels in Azië godenbeelden produceerde. Witsen schrijft hierover aan zijn vriend: ‘Mij gedenkt dat hier in de stat een goet getal marmere beelden wierden gemaekt wesende menschen aengesigten en beeste lighaemen van allerhande soort, die soude dienen om de Siamsche tempels te dienen.’ En na Cupers verbaasde reactie hierover aangehoord te hebben: ‘Aen mij heeft het mede seer geërgert het maken van die beelden in marmer [...], men antwoorde te dier tijt aen mij, wanneer ik het onvroom seyde te sijn, afgoden voor de Heydenen te maeken, dat deselve alleen tot sieraet dienden, in de Heydense tempels, maer ik gelove vast dat se aengebeden sijn.’

Witsens inspanningen om het ware geloof onder de heidenen te brengen leken zo meer op vechten tegen de bierkaai. Tot op hoge ouderdom bleef hij zich echter inzetten om proponenten en predikanten op te wekken de richting van Azië uit te gaan. Nog op 14 december 1713 schrijft hij over het succes dat ‘door de iver van enige Heeren en mij’ was geboekt, nu ze weer enige predikanten bereid hadden gevonden om naar de Oost te vertrekken.

Witsen werd toen al lang niet meer opgeroepen om als afgevaardigde naar de vergadering van Heren Zeventien te gaan. Na 1706 werd hij buiten de stadsregering gehouden met als gevolg dat hij ook in het VOC-bestuur zijn krediet kwijt was. Voor zijn clientèle had dit ingrijpende gevolgen. In 1714 moest hij bijvoorbeeld zijn ‘bijsondere vrint’ Johannes Swellengrebel op de Kaap mededelen dat de vacature van ‘secunde koopman’ waarvoor deze hem had gevraagd hem voor te dragen, aan een ander vergeven was. ‘Het is waer, dat ik van U.E. persoon bij discoersen wel loflijk spreke, maer also selve niet present ben, so heeft mijn discoers geen favorabel ingang genoeg.’⁴⁸

Portret van een jeugdige tsaar Peter I (1672-1725).